

Işanyň hakyky keşbi

Category: Kitapcy, Medisina, Nukdaýnazar, Sözler, Taryhy makalalar
написано kitapcy | 23 января, 2025

Işanyň hakyky keşbi IŞANYŇ HAKYKY KEŞBI

Ýaldyraýan demir ýol relsleriniň aňyrsynda, demircazyk tarapda

Gökdepäniň kiçijik wokzalynyň garşysynda ýüz metr çemesi ýerde wagtyň geçmegini sebäpli üstünü tozan basyp giden Diňligalanyň seňňerleri somalyşyp dur.

Birwagtlar möwç uran galanyň ägirt uly territoriýasyny häzir üzüm agaclary tutýar. Onuň ortarasy bilen demirgazykdan günorta tarap barýan ýodajygyň ugrunda biz üç adamdan – ata-eneden we olaryň ýaş gyzynadan ybarat maşgalasynyň yzyndan ýetdik. Biz ýaly, olar hem Aşgabada gidýän iň soňky awtobusa ýetişmek üçin duralga tarap howlugyp barýan ekenler.

Olar bilen gürrüňimiz alşyp başlaýar.

Ýüzi ýadaw görünýän we saçyndan ak giren bu alçak aýal özleriniň «keramatly» ýerde birneme eglenendigini gürrüň berýär, olar özleriniň gyzyny «keramatly» işan aga hassalykdan halas eder diýen umyt bilen bu ýere getiripdirler, onsoň-da gyzyn ejesiniň hem nerw hassalygy bar ýaly bolup görünýär.

– Kim maňa ýaňy kyrk ýedi ýaşyndadır öýtjek? – diýip, gyzyn ejesi gürrüň berýär.

Hakykatdan-da, ol özüniň hakyky ýaşyndan on-on baş ýaş uly ýaly görünýär. Ol wraçlara känbir yüz tutmandyr, galyberse-de, oňa şeýle bir ökde we ylasly wraç duşmadyk bolara çemeli. Bir adamyň hassalygynyň we howsala düşmeginiň sebäplerini ýol ugrunda sorap durmak hem gelşikli däl. Gyz bolsa asla syrkaw ýa-da horluk çekýäne meňzänok – uzyn boýly, gözleri ýanyp duran bu gyz gürrüňiň arasyna goşulyp, şeýle bir amatly ýagdaý bolmasa-da, sowal baryny berdi. Şonuň bilen bir wagtyň özünde hem onuň töwerekträki «keramatly» ýerleriň geografiýasyny şeýle bir ýaramaz bilmeýändigini onuň sözlerinden aňmak bolýardı. On alty-on ýedi ýaşly gyz üçin şunuň ýaly geografiýany bilmek şeýle bir gelşikli zat däl bolsa gerek. Gyzyň elli ýaş çemesindäki gujurly kakasy aşgabatly işçi eken. Onuň geýimine we özüni alyp barşyna seredeniňde, dine ynanýan ýaşuly bolup görünmäge çalyşýandygy bildiryär, ol biziň gürrüňimize bütinley diýen ýaly gatyşman, birneme öňden gidip barýar. Biziň soňra düşünişimiz ýaly, «keramatly» ýerlere telim gezek zyýarat gelmegiň, şol sanda işan aganyňka hem gelmegiň başyny başlaýy hut onuň özi eken, emma bu zatlar onuň aýalyny hassalykdan halas etmändir.

• Bu işan aga diýilýän kim eken?

«Keramatly» ýere gelip gören mahalymyzda we zyýarat gelýänler bilen gürrüňdeş bolan wagtymyzda, biz Gyzylarbatdan Mara çenli

bulan aralykdan bu ýere gelýänleriň köpüsiniň ony asla tanamaýandygyna göz ýetirdik.

Her bir adamda bolşy ýaly, bu işanyň hem özünüň belli bir ady bolupdyr – oňa Gurbanmyrat diýer ekenler. Ol gadym zamanlarda ýaşan adam däl – onuň aradan çykaly bări entek yüz ýyl hem geçmändir. Türkmenistan Russiýa döwletiniň sostawyna girmeziniň öñinçäsi, ýagny geçen asyryň 60-70-nji ýyllarynda ol Köpetdag etegindäki we onuň alkemynda ýerleşýän çöllük zonadaky Ahal türkmenleriniň jemgyýetçilik-syýasy durmuşynda kiçi-girim rol oýnamandyr. Onuň oýnan roly biçak gelşiksiz rol bolupdyr.

• **Taryhy çeşmelere ýüzlenip göreliň**

Ýigriminji ýyllaryň ahyrlarynda-otuzynjy ýyllaryň başlarynda Aşgabatda neşir edilen «Туркменоведение» žurnalynyň birinji nomerinde (1927-nji ýylда çukan 1-nji nomerinde) S.M.Öwezbaýewiň «Gönübek» diýen hekaýasy – Gökdepe urşuna gatnaşan bir türkmeniň – XIX asyryň ikinji ýarymynda Ahalda iň belli şahsyétleriň biri bulan Gönübekiň ýatlamasy ýerleşdirilipdir.

Gönübek obalaryň arasyndaky oňsuksyzlyklary açmaga, gan algylý adamlary ýaraşdymaga, dürli-dürlü jemgyýetçilik we syýasy meseleler boýunça köpcüligiň pikirini öwrenmäge işeňnír gatnaşan jemgyýetçilik işgäri bolmak bilen çäklenmän, göni gepli we dogry hereket edýän, biçak ak ýürekli adam bolanlygy üçin hem uly şöhrat gazanypdyr. Şonuň üçin hem ol «Göni» diýen lakamy alypdyr, soňra bolsa onuň bu lakamy onuň Amangeldi diýen adynyň ýerine ulanylýpdyr. Mundan başga-da, Gönübek ajaýyp eserleriň birnäçesini döreden sazanda-dutarçy hökmündede ägirt uly abraýa eýe bolupdyr.

Bu adam aýratyn-da şol wagtlar üçin has haýran galdyryjy mertligini we öz pikirini ençeme gezek özbaşdak subut eden adam bolupdyr. Şeýle mysallaryň biri onun teke taýpasynyň ganjyk tiresinden bulan Gurbanmyrat işana garaýşy bilen baglanyşyklydyr.

«Gönübek» diýen hekaýanyň-oçerkiň 24-nji sahypasynda şu

aşakdakylary okaýarys:

«*Nurberdi han (Ahalyň ýokary hökümdary) Mara gidenden soň, Ahalyň hany boljak bolan Gurbanmyrat işan bilen tersleşende, Gönübek hut şonuň ýaly mertlik görkezdi*».

Bu synanyşyk tilkiler we ganjyklar obalarynyň arasynda bolan gan döküşiklik bilen gutarypdyr, çünkü tilkiler obasynyň ilatey Gurbanmyrat işanyň han diýlip jar edilmegine garşıy bolupdyr. Hekaýanyň awtorynyň soňra ýazmagyna görä, Gurbanmyrat işan özünüň synanyşygy başa barmasoň, jemgyyetçiliğin öñünde oñaýsyz ýagdaýa düşendigini biliп, özüni Gönübek bilen ýaraşdymagy tizleşdirmegi Kerimberdi işandan (şol wagtlarda Ahalda ýaşan başga bir örän täsirli bu işandan) haýyış edipdir. Şonda Gönübek halk köpcüluginiň öñünde we Gurbanmyrat işanyň hut öz ýanynda şeýle diýipdir:

«*Men Gurbanmyrada elimi bermerin we ony bu dünýäde-de, o dünýäde-de görmek islämok. Bu baradaky ýalbarmalar biderekdir*».

Gurbanmyrat işanyň uzadan eli şol uzaýsyna hem galypdyr.

«*Meniň hatyram üçin, şu ýerdäkileriň hatyrasy üçin elini uzatmagy haýyış edýärin*» diýip, Kerimberdi işan Gönübeke ýüzlenip aýdypdyr. Emma ol şeýle jogap beripdir:

«*Men musulmanlaryň arasynda biderek ýere gan dökülmegine sebäp bolan zyýankeş adam bilen dünýäde hiç kimiň hatyrasy üçin-de ýaraşmaryn. Onuň işanlygy-ha beýlede dursun, asyl ol adam hem däl*».

Şondan beýleki ýalbarmalar hem hiç bir netije bermändir. Görüşümüz ýaly, Gurbanmyrat işanyň hondan bärsi boljak bolmak hereketleri, onuň Nurberdi han bilen bäsdeşligi we Ahalda ýokary hanlyk häkimiyetini öz eline aljak bolmak synanyşyklary goňşy obalarynyň arasynda gan döküşikli çaknyşyklara getiripdir. Gurbanmyrat işan hakyndaky maglumatlary «Türkmenistanyň Russiya birikdirilmegi» diýen at bilen TSSR Ylymlar akademiyasynyň neşirýaty tarapyndan 1960-njy ýylda Aşgabatda çykarylan ýygynда girizilen arhiw dokumentleriniň arasyndan hem tapýarys. 1875-1876-njy ýyllaryny dokumentleeinsw Gurbanmyrada Ahalyň esasy işany diýilýär (187-nji 216-njy sahypalar). Nurberdi hanyň, ähtimal, 1876-njy ýylda Zakaspi

harby bölüminiň naçalnigine iberen hatynda Gurbanmyradyn ýaramaz gylygy häsiýetlendirilýär: «...geçen tomus biziň pirimiz-işanymyz (bu ýerde Gurbanmyrat işan göz öňünde tutulýar) halky ýygnap, hemmeleriň öňünde «men siziň patyşaňyz» diýip yylan edipdir we öz ýanyndan dört çopany (bu ýerde han-hökümdar manysynda gelýär) naýyp belläpdir, halka hem erbet darap başlapdyr. Bu bolsa biziň şerigatymza ters gelýär. İşan tarapyndan göwnüne deglen halk şol sebäpli güýz maňa ýüz tutup, meniň olaryň hany bolmagymy haýış etdi» (224-nji sah.).

Teke hanlarynyň dördüsiniň Ahaldaky ýagdaý hakynda Zakaspi harby bölüminiň naçalnigine 1876-njy ýylyň 1-nji dekabrynda iberen hatynda şeýle görkezilýär:

Tore goňur we Orazmämmet han bilen bilelikde Gurbanmyrat işan Ahalyň Pöwrizä maslahata ýygnanan hökümdar ýokary gatlagyny kabul etmäge (274-nji sah.), ýagny şayylar döwletiniň raýatyny kabul etmäge çagyrypdyr, türkmen ruhanylary bolsa uzak wagtyň dowamynda «sünni türkmenleriniň kapyr şayylara garşıy göreşi» diýen galat baýdak astynda talaňçylykly çozuslara-alamançylyga pata berip gelipdirler (munuň üçin olar olja baryny alar eken). Hut şonuň ýaly-da şayy ruhanylarynyň hem hakyky musulmanlaryň – şayylaryň kapyrlara – sünnülere garşıy göreşi diýen bahana bilen pars otrýadlaryny türkmen obalarynyň üstüne rehimsiz garakçylyga küşgürendiklerini aýdyp geçmek gerek. Gurbanmyrat işanyň özünüň hem alamançylygyň ýakasy belli kethudasy bolandygyny-da ýeri gelende belläp geçmek gerek (607-nji sah.).

Ahalyň kethudalary patyşa goşunlarynyň Ahala girmegi barasynda nähili pozisiýany eýelemelidigi hakyndaky meseläni ençeme gezek ara alyp maslahatlaşan mahalynda, täsirli adamlaryň ençemesi, şol sanda Nuberdi hanyň özi hem ýaraşyk gepleşiklerine ýykgyn edipdir. Emma olaryň has konserwatiw, fanatik bölegi ýaragly göreşe çykmagyň tarapyny tutupdyr, şonuň ýaly ýaragly görüşe bolsa şol wagtyň patyşa goşunynyň we türkmen opolçeniýesiniň güýçleriniň hem-de ýaraglarynyň degişli real mynasybetinde gan döküşikli gyrgynçylyga gutulgysyz öwrüläýmelidi.

Ruhanylaryň wekilleri – ozaly bilen bolsa Gurbanmyrat işan we Kerimberdi işan biderek ýere gan dökülmeginiň esasy ruhlandyryjylary bolupdyrlar. 1879-njy ýylyň awgustynda olar Orazmämet serdaryň we Hanmämet atalygyň ruslar bilen ýaraşyk gepleşiklerine başlamak baradaky tekliplerine üzül-kesil otrisatel garap, bu taýpa serdarlaryny gorkaklykda aýyplapdyrlar, olar bolsa muňa şeýle jogap beripdirler:

«Söweş wagtynda gana boýalan ak telpekleri we gara telpekleri häli-şindi gördük welin, maslyklaryň arasynda ak sellesi gana boýalan işanlaryň ýatanyny henize çenli hiç mahal göremzok».

Galany goraýjylary has gaýduwsyz göreşmäge itermek üçin, şol işanlaryň talap etmegi boýunça, Gökdepäniň Diňligalasyna oazisiň köp ilatey, azyndan kyrk baş müň adam, galany goraýjylaryň maşgalalary – aýallar, çagalar, garrylar ýygnalypdyr, hut şolar hem artilleriýa atyşygy wagtynda ilkinji nobatda heläk bolupdyrlar.

Ruhanylaryň özleri bolsa gala birinji gezek gabalanda-da, ikinji gezek gabalanda-da göz görkezmändirler. Diňligala birinji gezek, özi-de şowsuz zabt edilen mahalynda, patysa goşunlarynyň ýolbaşçysy general Lomakin 1879-njy ýylyň awgustynda şeýle ýazypdyr:

«...hakykatdan-da, esasy işanlaryň we kethudalaryň hemmesi garaňky düşübildigi iljinjileriň hatarynda gaçdy» (459-njy sah.).

Galanyň alınan mahaly bolan 1881-nji ýylyň ýanwarynda, ýagny ikinji gezek gala zabt edilen mahalynda, Gurbanmyrat işan ýokarky güýçleriň penalamagyna bil baglap bilmän, garaňky gjeleriň birinde özuniň ýaranlary bilen birlikde galanyň demirgazyk derwezesinden guma tarap gaçyp gidipdir, soňra hem Mara barypdyr. Ahalyň täze hany Magtymguly han hem öz halkyny taşlap, Mara gaçyp gidipdir. Şuňuň ýaly ýagdaýlarda dünýewi we ruhany feodallar ýonekeý halka, galany goraýy garamaýaklara gan ýuwutdyrypdyrlar, munuň özi «Türkmenistan SSR-niň taryhynda» bellenilip geçilýär (1 tom, ikinji kitap. Aşgabat, 1957 ý, 127-nji sah.).

Emma sarizmiň ekspansiyasyna biderek ýere harby gaýtawul bermegi esasy ruhlandyryjylary ýanamak sarizmiň

kolonizatorçylyk planlaryna girmeyärdi, şol biderek gan döküşiklik zerały bolsa müňlerçe adam heläk boldy. Patşa kolonizatorlarynyň ýerli hanlar we ruhanylar bilen synpy raýdaşlygy hemme zatdan öñürti ýüze çykýardy. Munuň özi milletleriň, dilleriň, dinleriň, däp-dessurlaryň tapawudyna garamazdan şeýle bolýardy. Şonuň üçin Ahalteke oazisiniň müdiriniň oazisdäki ýagdaý hakynda 1881-nji ýylyň 15-nji aprelinde Zakaspi ülkesiniň goşunlarynyň komanduýuşisine beren raportynda, ýagny Ahal birikdirilenden üç aý geçenden soñ beren raportynda Russiýa duşmançylykly garamagy bileb at alan we Marydan gaýdyp gelmek islemedik Gurbanmyrat işan ýeke-täk täsirli ruhany hökmünde bellenilip geçilýär.

«Teke oazisiniň ilatynyň arasynda täsirli adamlaryň gysgaça harakteristkaly spisogyndan» diýen dokument – Ahalteke oazisiniň ilatynyň müdiri, maýor Spolatbegiň beren dokumenti bu ýagdaýy has-da aşgär görkezýär. Spisogy düzen adam käbir beýleki hanlar we serdarlar bilen bir hatarda Mara gaçyp gidenden soñ gaýdyp gelmedik Magtymguly hany we Gurbanmyrat işany agzap geçýär. Olaryň her biri dogrusynda harakteristka «eğer gaýdyp gelen bolsa, ony Russiýa ibermek zerur» diýen sözler bilem tamamlanýar (536-njy sah.). Olary Russiýa ibermegiň maksady bolsa Russiýa döwletiniň kuwwatyny görkezmekden, olara uly wezipe, orden we sowgat bermekden hemde olary täze häkimiýet üçin zerur bolan ideýalary halka ýetiryän wepaly hyzmatkäre öwürmekden ybaratdy.

* * *

Bu işanyň «keramaty» hakyndaky ertekeiniň soñuna çymak üçin ýokarda getirilen maglumatlar aňry ýany bilen ýeterlik bolmaly ýaly bolup görünýär. Emma, gynansak-da, zyýaratçylar hassalykdan halas bolmak, perzent edinmek, dürli-dürli gündelik işlerinde kömek almak umydy bilen «keramatly» diýilýän bu ýere şol gelip dur, gelip dur. Olar pul, önum getirýärler, gurban eder ýaly mal getirýärler. Dini baýramçylyk günlerinde bu ýerde köp adamyň gatnaşmagynda dini dessurlar berjaý edilýär, namaz okalýar.

Soňky iki-üç ýylyň içinde bu «keramatly» ýeriň gapdalynda, degişli ygtyýar alynman, metjit hökmünde ulanylýan jaý gurlupdyr. Musulman baýramçylyklary günlerinde «keramatly» adamyň mazarynyň üstünde içi süýjüli we dürli pully düwünçekler ylaýta-da köp bolýar, şol düwünçeklerdäki zatlar bolsa soňra bu ýerde iş görýän müjewürsumaklaryň kisesine girýär. Baryp 1958-nji ýylда Orta Aziýa we Gazagystan musulmanlarynyň din uprawleniýesi ýörite karar kabul edip, şonda yslam dininiň nukdaýnazaryndan garanda köp sanly «keramatly» ýerlere zyýarat etmegiň günädigi düşündirildi, şonuň ýaly «keramatly» ýerlerdäki müjewürleriň, şyhłaryň, işanlaryň iş görmegi ýazgarylardy. 1973-nji ýylyň iýulynda bu uprawleniýe şol karary ruhanylara we dine uýýanlara ýatlatdy.

Emma «keramatly» ýerlere gelýänler şol karar hakynda-da, bu «keramatly» ýeriň gelip çykyşy hakynda-da, kada hökmünde, hiç zat bilmeýärler. Olaryň arasynda hakykatdan-da dine uýýan, hatda ýonekeý dindar diýip hem aýdyp bolmajak adamlar örän köp. Bu ýerde ideologiýa frontunyň işgärleri, alymlar, ateist-praktikler, medisina işgärleri öz sözünü batyrgaýlyk, ynandyryjylyk we sypaýyçylyk bilen aýtmalydyrlar. Bular diñe bir aýtmak bilen çäklenmän, birinji nobatda «keramatly» ýerleriň hiç bir keselden halas etmejekdigini şol ýere gelýänlere özleriniň işi bilen, özleriniň ýokary professional ussatlygy bilen subut etmelidirler.

Gurbanmyrat işan öz halkynyň taryhynda juda ýaramaz rol oýnapdyr. Onuň bütin bolşy, fanatizmi we ikiyüzlüligi halkda ýigrenç döretmelidir, çünkü biderek ýere gan dökülmeginiň esasy sebäpkärleriniň biri hut şonuň özi bolupdyr.

Medeniýetiň, medisinanyň praktiki netijesiniň umuman ýokary göterilmegi we ateistleriň yzygiderli alnyp barylmaýa düşündiriş işi, diñe munuň özi şu zeýilli «keramatly» ýerlere getiryän ýodalara ýandak bitmegine getirip biler.

M.ANNANEPESSOW,

taryh ylymlarynyň doktory, TSSR YA-nyň korrespondent-çleni.

S.SAPAROW.

«Sowet Türkmenistany» gazeti, 09.01.1982 ý. Taryhy makalalar